

Trachuk Tatiana. Formation Life Competencies of Future Specialists in the Study of Mathematical Disciplines. The article is devoted to the urgent problem of formation of students' life competences. The author determines the enumeration of life competences within the field of education «Mathematics», substantiates the role of mathematical education in the formation of these competences.

Key words: competencies, competence, competence approach, life (key) competences, mathematical education, mathematical culture.

Стаття надійшла до редколегії
25.02.2013 р.

УДК 373.3:37.011.31

Заріна Шишкіна

Педагогічні здібності вчителя початкових класів: теоретичний аналіз

У період модернізації освітньої системи в Україні актуальною є проблема розвитку педагогічних здібностей учителів початкової школи.

Мета статті – теоретичний аналіз сутності, структури педагогічних здібностей, а також аналіз різних класифікаційних підходів до вирішення проблеми педагогічних здібностей учителя.

У статті розкрито зміст поняття здібності особистості, особливості професійних здібностей педагога; проаналізовано різні класифікації щодо структури та видів педагогічних здібностей учителів початкової школи.

Ключові слова: здібності, педагогічні здібності, класифікація педагогічних здібностей, педагогічна діяльність учителя початкових класів.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасний етап відродження самостійної України, інтеграція її у світове товариство потребують створення нової системи освіти, спрямованої на формування освіченої, творчої особистості, а також забезпечення умов для найповнішого розкриття її здібностей, задоволення освітніх потреб. Безперечно, велику роль у цьому відіграє початкова школа, і насамперед – учитель початкових класів. Він першим покликаний забезпечити моральне становлення особистості дитини, розвиток її здібностей, формування бажання й уміння вчитися, створити умови для повноцінного опанування загальнонавчальними вміннями й навичками, самовираження в різних видах діяльності, що сприятиме розвитку ініціативи, уяви, фантазії, творчого мислення. Зважаючи на це, проблема формування особистості вчителя, його професійних здібностей є ключовим питанням сучасної освітньої політики.

Аналіз останніх досліджень цієї проблеми. Педагогічні здібності як основа професійної придатності, майстерності були предметом спеціального розгляду в працях К. Ушинського, М. Левітова, Ф. Гोनоболіна, А. Щербакова, Н. Кузьміної та ін. Так, Костянтин Ушинський писав, що хорошому організатору притаманні такі якості: здатність активізувати людей, передавати їм заряд власної енергії, знаходити найкраще практичне застосування людини залежно від її індивідуально-типологічних особливостей, розуміти психологію людей і правильно на неї реагувати, критичність, психологічний такт, загальний рівень розвитку як показник кмітливості й розумових здібностей, ініціативність, вимогливість до інших людей, схильність до організаторської діяльності, практичність, самостійність, спостережливість, самовладання, комунікабельність, наполегливість, активність, працездатність, організованість тощо [10]. У свою чергу, М. Левітов під педагогічними здібностями розумів низку якостей, які стосуються різних граней особистості вчителя, що є умовами успішного виконання педагогічної діяльності, а саме:

- 1) здатність передати дітям знання в короткій і цікавій формі;
- 2) здатність розуміти учнів, що ґрунтуються на спостережливості;
- 3) самостійний і творчий склад мислення;
- 4) винахідливість або швидке і точне орієнтування;
- 5) організаторські здібності, потрібні і для забезпечення системи роботи самого вчителя, і для створення гарного учнівського колективу [6].

Проблема педагогічних здібностей у широкому сенсі, на думку Ф. Гоноболіна, – це проблема особистості педагога. До структури власне педагогічних здібностей він відносить:

- 1) здатність робити навчальний матеріал доступним для учнів;
- 2) розуміння вчителем учня;
- 3) творчість у роботі;
- 4) педагогічно-вольовий вплив на дітей;
- 5) здатність організувати дитячий колектив;
- 6) інтерес до дітей;
- 7) змістовність і яскравість мови;
- 8) образність і переконливість мови;
- 9) педагогічний такт;
- 10) здатність пов'язувати навчальний матеріал із життям;
- 11) спостережливість;
- 12) педагогічна вимогливість (психологічний аналіз педагогічних здібностей) [3].

Мета статті – визначити та проаналізувати зміст поняття «професійні, педагогічні здібності»; навести різні класифікації педагогічних здібностей у контексті професійних здібностей учителя початкових класів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Сучасні тенденції розвитку освіти, підвищення вимог до професійних і особистісних якостей вчителя посилюють потребу у формуванні творчої індивідуальності педагога, розвитку індивідуального стилю професійної діяльності, реалізації його здібностей.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає підстави для твердження, що здібності – це індивідуально-психологічні особливості, тобто суб'єктивні умови успішного здійснення певного виду діяльності [11, 19–20]. Здібності проявляються в процесі оволодіння діяльністю в тому, наскільки індивід за інших рівних умов швидко і ґрунтовно, легко і міцно освоює способи її організації та здійснення. Вони тісно пов'язані із загальною спрямованістю особистості, з мірою стійкості схильностей людини до певної діяльності. В основі однакових досягнень під час будь-якої діяльності можуть лежати різні здібності; у той же час одна здібність може бути умовою успішності різних видів діяльності. Це забезпечує можливість широкої компенсації здібностей.

Здібності виявляються в усіх сферах діяльності людини. Вони поділяються на певні види за змістом і характером діяльності – *загальні та спеціальні*:

1) *загальні* здібності індивіда відповідають вимогам не одного, а багатьох видів діяльності; *загальними називаються здібності*, які певною мірою виявляються в усіх видах діяльності – навчанні, праці, грі тощо. Завдяки загальним здібностям люди успішно оволодівають різними видами діяльності, легко переходять від однієї діяльності до іншої;

2) *спеціальні* здібності відповідають більш вузьким вимогам певної діяльності; вони виявляються у спеціальних видах діяльності. *Спеціальні здібності* – це психологічні особливості індивіда, що забезпечують можливість успішного виконання певного виду діяльності – музичної, сценічної, літературної, педагогічної та ін. [8, 154–158].

У процесі дослідження ми встановили, що загальні та спеціальні здібності взаємопов'язані й доповнюють одні одних. Здібності людей виявляються у праці, у праці вони розвиваються й формуються. Здібності є *умовою і продуктом праці*. Але людина народжується не з готовими здібностями, а лише з певними їх зачатками. Саме вони є природними передумовами розвитку й формування здібностей. Залежно від вимог діяльності людини на основі одних і тих самих зачатків можуть формуватися різні здібності [1, 19–20].

Аналіз літератури і практичної педагогічної діяльності переконливо доводить, що не всі зачатки, з якими народжується людина, обов'язково перетворюються на здібності. Зачатки, які не знаходять відповідних умов для переростання у здібності, так і залишаються нерозвиненими.

Можна зробити висновки, що провідну роль у розвитку здібностей відіграють не зачатки, а умови життя, навчання людей, їх освіта та виховання, діяльність і насамперед провідна діяльність. Для вчителя такою діяльністю є педагогічна.

Педагогічна діяльність – це особливий вид соціальної діяльності, що передбачає передавання від старших поколінь до молодших накопичених людством культури і досвіду, створення умов для їх-

нього особистісного розвитку й підготовки до виконання певних соціальних ролей у суспільстві [8, 24]. Педагогічна діяльність належить до групи професій «людина – людина» і полягає у взаємодії між людьми. Тому важливою є здатність встановлювати та підтримувати контакт з іншими людьми, розуміти їх, подумки ставити себе на їхнє місце, швидко зрозуміти наміри, думки, настрої інших, а також витримка, терплячість, тактовність, відчуття міри, обізнаність, професіоналізм тощо.

Якщо визначена сукупність якостей особистості відповідає вимогам діяльності, яку опановує людина протягом часу, педагогічно обґрунтованого на її освоєння, то це дає підставу твердити про наявність у людини *здібностей до цієї професії*. І якщо інша людина за рівних умов не справляється з такими вимогами, то це дає підставу припустити, що в неї немає відповідних психологічних якостей, іншими словами, професійних здібностей.

Педагогічна діяльність за своєю сутністю багатofункціональна і з різноманітними складниками, наявністю сформованості (чи несформованості) здібностей. Оперувати такою кількістю показників складно, тому всі дослідники, які займаються проблемою професійного становлення особистості вчителя, виокремлюють провідні узагальнені функціональні характеристики педагогічної діяльності і визначають відповідно до них педагогічні здібності. Так, О. Щербаков, аналізуючи складну структуру особистості педагога, визначає цілу систему різних індивідуально-психологічних властивостей, які забезпечують успішність та ефективність його діяльності: пізнавальний інтерес, любов до дітей і потребу працювати з ними, цільний і твердий характер (тактовність, витримка, самовладання), самостійність, діловитість у розв'язанні життєво важливих завдань, педагогічні здібності (адекватність сприйняття дитини, прогнозування особистості дитини, яка формується, визначення умов і засобів всебічного розвитку особистості учня), практичні навички та уміння: загальнопедагогічні, загально-трудова, комунікативні, самоосвіту [12].

Отже, педагогічні здібності – це сукупність індивідуально-психологічних особливостей особистості, які сприяють успішності педагогічної діяльності: комунікативні, перцептивні здібності, динамізм особистості, емоційна стійкість, оптимістичне прогнозування тощо [2, 135]. Педагогічні здібності реалізуються на *перцептивно-рефлексивному* і *проективному* рівнях. *Перцептивно-рефлексивний рівень* педагогічних здібностей охоплює такі види чутливості, як чуття об'єкта, пов'язане з емпатією, чуття міри або такту і почуття долученості до життя учнів. Ці вияви чутливості є основою педагогічної інтуїції. *Проективний рівень* педагогічних здібностей виявляється у створенні нових продуктивних способів розвитку, навчання та виховання, охоплює гностичні, проектуальні, конструктивні, комунікативні й організаторські здібності тощо [7, 344–347].

Системними і ґрунтовними, на нашу думку, дослідженнями педагогічних здібностей стали роботи Н. Кузьміної, яка зазначає: «Педагогічні здібності – індивідуальні стійкі властивості особистості, що полягають у специфічній чутливості до об'єкта, засобів, умов педагогічної праці і створенні продуктивних моделей формування шуканих якостей в особистості вихованця» [5, 5–9]. Автор доводить, що це «визначення педагогічних здібностей може стосуватися всіх педагогів, незалежно від педагогічної системи, у якій здійснюється виховання (родина, ясла, дитячий садок, початкова, восьмирічна, середня школа, профтехучилище, ВНЗ, аспірантура, виробництво), від предмета, який педагог викладає, а також від виду трудової або професійної діяльності» [5, 5–9]. Н. Кузьміна розглядає педагогічні здібності як найважливіший чинник розвитку й формування здібностей учнів і виділяє такі ознаки здібностей, як специфічна чутливість до об'єкта, засобів і умов педагогічної праці та специфічна чутливість до створення продуктивних моделей формування шуканих якостей в особистості учня.

Структура педагогічних здібностей у концепції Н. Кузьміної є відображенням функціональних компонентів педагогічної діяльності:

1. Гностичні здібності до дослідження об'єкта, процесів і результатів власної діяльності та способів її перебудови на основі цього знання.
2. Проектувальні здібності до способів проектування, добору і розподілу завдань-задач відповідно до формування шуканих якостей в особистості учня, знань, навичок, умінь, потрібних у його майбутній діяльності.
3. Конструктивні здібності до способів композиційної побудови занять, які б викликали в учнів інтелектуальний, емоційний і практичний інтерес.
4. Комунікативні здібності встановлення з учнями й розвитку педагогічно доцільних стосунків на основі завоювання в них авторитету й довіри.

5. Організаторські здібності – здібності включення учнів у різні види діяльності, перетворення колективу в інструмент виховного впливу на кожну окрему особистість, спонукання до самовиховання, самоосвіти, саморозвитку.

За рівнем результативності діяльності можна судити про рівень здібностей [5, 14–21; 24–30].

Конструктивною для нашого дослідження є класифікація педагогічних здібностей як складної багатогранної психологічної категорії, яку запропонував В. Крутецький, а саме:

1) дидактичні – здатності передавати учням навчальний матеріал, роблячи його доступним; формулювати проблеми ясно і просто; викликати інтерес до предмета; спонукати учнів активно і самостійно мислити;

2) академічні – потрібні у відповідній галузі наук;

3) перцептивні – здатності проникати у внутрішній світ учня, спостережливість, пов'язана з тонким розумінням особистості учнів і їх тимчасових психічних станів;

4) мовленнєві – здатності виражати свої думки й почуття за допомогою мови, міміки, пантоміміки;

5) організаторські – здатності організувати власну роботу й учнівський колектив;

б) авторитарні – безпосередній емоційний і вольовий вплив на учнів та вміння бути для них авторитетом;

7) комунікативні – здатності до спілкування з дітьми, вміння знайти підхід до них;

8) педагогічна уява, або прогностичні – здібності, що виражаються в передбаченні наслідків своїх дій, у проектуванні особистості учнів;

9) здатність до розподілу уваги [4, 85–90].

У нашому дослідженні частково застосовуємо класифікацію особистісних і професійно-педагогічних якостей педагога залежно від спрямованості його особистості, яку розробив В. Сластьонін. Йдеться про ідеологічну спрямованість (світогляд, ідейна переконаність, суспільна активність); професійно-педагогічну спрямованість (інтерес і любов до тих, хто навчається, спостережливість, наполегливість, товарицькість); пізнавальну спрямованість (пізнавальні потреби та інтереси, інтелектуальна активність, почуття нового, готовність до педагогічної самоосвіти) [9, 30–46].

Працюючи над розробкою моделі формування професійних здібностей вчителя початкової школи, ми застосовували певною мірою запропоновану М. Аміновим модель структурної організації головних компонентів педагогічних здібностей, що включає три блоки: рефлексивний, дидактичний та управлінський. Самі ж педагогічні здібності розділені на дві підгрупи: фактори ефективних можливостей особистості і фактори ефективних можливостей «робочого оточення». Так, М. Амінов відзначає, що в основі виділення педагогічних здібностей лежить успішність, зокрема два її види:

1) індивідуальна успішність – досягнення людини стосовно самого себе в часі;

2) соціальна успішність – досягнення однієї людини стосовно досягнень інших людей – конкурентоспроможність.

До індивідуальних здібностей автор відносить спосіб досягнення успіху – інструментальні здібності: загальні (перцептивні) та спеціальні (емоційні, вольові, мнемічні, здатності представлення). До соціальних (термінальних) здібностей входить здатність до опірності й розвитку синдрому емоційного вигорання [1].

Найбільш «робочою» в нашому дослідженні виявилась узагальнена класифікація педагогічних здібностей, визначена сучасними педагогами й психологами (М. Савчин, Н. Волкова):

1) дидактичні – здібності передавати учням навчальний матеріал доступно, зрозуміло, викликати в них активну самостійну думку, організувати їх самостійну діяльність, керувати їх пізнавальною активністю. Проявляються вони в процесі передавання, використання засвоєних знань, умінь і навичок, забезпеченні розвитку особистості, перевірці, контролі, оцінюванні результатів учіння, управлінні пізнавальною активністю учнів, врахуванні рівня досягнутого розвитку, передбаченні труднощів учнів;

2) академічні – здібності до певної галузі науки (музики, математики, фізики, біології, літератури), що є предметом викладання вчителя в школі. Здібний педагог добре знає навчальний предмет, глибоко володіє матеріалом, має до нього стійкий пізнавальний інтерес, здійснює дослідницьку роботу, постійно ознайомлюється з новими досягненнями у своїй і суміжних галузях знань;

3) гностичні – здібності вчителя швидко і творчо оволодівати методами навчання учнів, пошуку і творення способів навчання, збору інформації про учнів і себе;

4) конструктивні – здібності створювати атмосферу співробітництва, спільної діяльності, будувати урок відповідно до мети розвитку і саморозвитку учня, встановлювати педагогічно доцільні стосунки з ним;

5) перцептивні – здібності педагога проникати у внутрішній світ вихованця, психологічна спостережливість, розуміння особистості учня і його психічних станів;

6) мовні – здібності чітко висловлювати свої думки й почуття за допомогою мови та невербальних засобів (міміки, жестів, пантоміміки). Мовлення вчителя повинно бути переконливим, простим, зрозумілим, образним, виразним та емоційно забарвленим. Він має володіти чіткою дикцією, багатим словниковим запасом, уникати мовленнєвих помилок;

7) комунікативні – здібності до спілкування з учнями, уміння знаходити правильний підхід до них, встановлювати з ними педагогічно доцільні стосунки, наявність педагогічного такту;

8) експресивні – здібності, що виявляються в емоційній наповненості взаємодії з учнями. Їх елементами є правильна дикція, добре поставлений голос, дихання, узгодженість мови, міміки і жестикуляції. Володіючи мімікою, педагог може надати своєму обличчю потрібного виразу або стримати свій настрій;

9) організаторські – здібності організовувати учнівський клас, згуртовувати його, оптимізувати власну діяльність (планування, контроль тощо). Робота вчителя завжди містить елементи організації і самоорганізації. У досвідчених учителів виробляється «чуття часу» – уміння правильно розподіляти роботу в часі, вкладатися в намічені терміни;

10) сугестивні – здібності, що виражають здатність учителя до безпосереднього емоційно-вольового впливу на учнів. Це пов'язано з умінням педагога переконувати, рівнем його педагогічної свідомості, цілеспрямованістю дій, сформованістю вольової сфери;

11) прогностичні – здібності, що виявляються в передбаченні результатів дій, у виховному проєктуванні особистості учнів, умінні прогнозувати розвиток їх якостей. Вони пов'язані з педагогічним оптимізмом, з вірою в дитину, у можливості виховання;

12) педагогічна рефлексія – здатність оцінити свою діяльність, її результати, власний індивідуальний стиль. Вона виявляється в процесі проєктування діяльності: вчитель розробляє цілі й завдання навчання, виховання та розвитку, способи їх реалізації з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей учнів і можливостей їх розвитку; взаємодії з учнями, коли вчитель прагне правильно зрозуміти й цілеспрямовано регулювати вчинки, почуття і психічні процеси учнів; аналізу та самоаналізу власної діяльності і себе як її суб'єкта;

13) педагогічна спостережливість – розподіл, обсяг і переключення уваги. Здібний, досвідчений учитель уважно стежить за змістом і формою викладу матеріалу, розгортанням своєї думки й думки учня, тримає в полі зору всіх учнів, чуйно реагує на ознаки їх втоми, неуважності, нерозуміння, фіксує порушення дисципліни, стежить за власною поведінкою (позою, мімікою, пантомімікою, ходом) [7, 344–346].

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі проведеного теоретичного дослідження й аналізу класифікації педагогічних здібностей ми зробили висновки:

1) немає абсолютної однотайності щодо поняття «педагогічні здібності»;

2) класифікують педагогічні здібності за різними ознаками; сутність і кількість складників у класифікації доповнюється або змінюється; класифікація не є абсолютно повною згідно з вимогами (потребами) сучасної школи;

3) найбільш поширеними є класифікації педагогічних здібностей на основі умови ефективності педагогічної діяльності (М. Левітов, Ф. Гоноволін, В. Крутецький та ін.); чутливості до різних компонентів педагогічної діяльності: Н. Кузьміна, А. Реан та ін.; валентності результату дії, яка співвідноситься із психофізіологічними особливостями психічних функцій і станів (М. Амінов та ін.);

4) потребує науково-педагогічного дослідження проблема розробки нових підходів до класифікації педагогічних здібностей сучасних учителів початкової школи.

Джерела та література

1. Аминов Н. А. Диагностика педагогических способностей / Н. А. Аминов. – Москва : Изд-во Ин-та практ. психологии ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. – 80 с.

2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
3. Гоноболин Ф. Н. Психологический анализ педагогических способностей / Ф. Н. Гоноболин // Способности и интересы / под ред. Н. Д. Левитова, В. А. Крутецкого. – М. : Просвещение, 1973. – 240 с.
4. Крутецкий В. А. Педагогические способности, их структура и условия развития / В. А. Крутецкий // Формирование личности учителя в системе учебно-воспитательного процесса в педагогических институтах / под ред. В. А. Сластенина. – М. : [б. и.], 1990. – С. 85–90.
5. Кузьмина Н. В. Способности, одаренность, талант учителя / Н. В. Кузьмина. – Л. : Знание, 1985. – С. 5–9, 14–21, 24–30.
6. Левитов Н. Д. Способности и интересы / Н. Д. Левитов. – М. : АПН РСФСР, 1962.
7. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин. – К. : Академвидав, 2007. – 424 с.
8. Сластенин В. А. Педагогика : учеб. пособие / В. А. Сластенин. – М. : [б. и.], 1997. – С. 24.
9. Сластенин В. А. Педагогическая деятельность и проблема формирования личности учителя / В. А. Сластенин // Психология труда и личности учителя. – Л. : [б. и.], 1976. – С. 30–46.
10. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології // Твори. В 6 т. / К. Д. Ушинський. – К. : Рад. шк., 1952. – Т. 4. – С. 21–451.
11. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2004. – 640 с.
12. Щербаков А. И. Психологические основы формирования личности советского учителя в системе высшего педагогического образования / А. И. Щербаков. – Л. : Просвещение, 1967. – 266 с.
13. Якса Н. В. Основы педагогических знаний : навч. посіб. / Н. В. Якса. – К. : Знання, 2007. – 358 с.

Шишкина Зарина. Педагогические способности учителя начальных классов: теоретический анализ.

В период модернизации образовательной системы в Украине актуальной является проблема развития педагогических способностей учителей начальной школы.

Целью статьи является теоретический анализ сущности, структуры педагогических способностей, а также анализ различных классификационных подходов к решению проблемы педагогических способностей учителя.

В статье раскрывается содержание понятия способности личности, особенности профессиональных способностей педагога; анализируются различные классификации по структуре и видах педагогических способностей учителей начальной школы.

Ключевые слова: способности, педагогические способности, классификация педагогических способностей, педагогическая деятельность учителя начальных классов.

Shishkina Zarina. Pedagogical Skills of Teachers of Primary Classes: a Theoretical Analysis. In the period of modernization of educational system in Ukraine is still a topical issue of the development of pedagogical skills of teachers of elementary school.

The goal of the study is theoretical analysis of the essence, structure of pedagogical abilities, as well as the analysis of various classification approaches to solving the problem of pedagogical skills of teachers.

The article reveals the content of the notion capacity of a person, especially the professional abilities of the teacher; the different classification of the structure and types of pedagogical skills of teachers of elementary school.

Key words: inclinations, abilities, pedagogical skills, the classification of pedagogical skills, pedagogical activity of the teacher of initial classes.

Стаття надійшла до редколегії
11.02.2013 р.